

Henri Defoer

## De houtsneden in de Delftse en Antwerpse drukken van het Ludolphiaanse Leven van Jezus

In 1487 en 1488 verschenen kort na elkaar in respectievelijk Antwerpen en Delft twee rijkelijk met houtsneden geïllustreerde edities van het Ludolphiaanse leven van Jezus. Beide edities zijn in kwarto-formaat. De houtsneden in de Antwerpse druk worden aan drie verschillende meesters toegeschreven. Eén ervan maakte de houtsneden die betrekking hebben op het openbare leven van Jezus. Deze komen in vorm en compositie zo sterk overeen met die in de Delftse uitgave, dat we mogen aannemen dat zij niet onafhankelijk van elkaar ontstaan zijn. Omdat de Antwerpse druk de oudste is, wordt doorgaans aangenomen dat de houtsneden ervan als voorbeeld hebben gediend voor die van de Delftse druk. Nadere bestudering van de houtsneden leidt echter tot een andere conclusie, zoals in het onderhavige artikel wordt duidelijk gemaakt.<sup>1</sup>

### De editie van Gheraert Leeu

Op 3 november 1487 kwam bij Gheraert Leeu in Antwerpen 'tBoeck vanden leven ons lief heeren Jhesu Christi van de pers. Het bevat het levensverhaal van Jezus, in meer dan tweehonderd hoofdstukken onderverdeeld en geschreven in de vorm van een dialoog tussen 'scriptura' en 'die mensche' (ILC1503).<sup>2</sup> De tekst gaat terug op de Vita Christi van de kartuizer monnik Ludolphus de Saxonia (Straatsburg 1477/1478) en is door een onbekende auteur in het Nederlands vertaald en daarbij enigszins bewerkt. De Nederlandse versie is vele malen in druk verschenen, waarvan die van 3 november 1487 de oudst bewaarde

<sup>1</sup> De illustraties bij dit artikel zijn in een hogere resolutie te bekijken via <http://www.boekgeschiedenis.nl/jaarboek/jaarboekbijlagen/2017-defoer>.

<sup>2</sup> M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XV<sup>e</sup> siècle*. Den Haag 1874, nr. 1181; L. Indestege, *Tboeck vanden leven ons heeren Jhesu Christi*. Antwerpen 1952; A.M. Hind, *An introduction to a history of woodcut*. New York 1935 (repr. 1963), 566-570; W.C.M. Wüstefeld, *Cat. tent. Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*. Utrecht/Zwolle 1993, cat.nr. 18; C.H.C.M. Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de Lage Landen 1475-1500. Inventarisatie en bibliografische analyse*. Amsterdam 1994, 295-301; G. van Thienen, John Goldfinch (eds), *Incunabula printed in the Low Countries. A census*. Nieuwkoop 1999, nr. 1503; C.H.C.M. Kok, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries*. Houten 2013, 240-241. In het onderhavige artikel zal de nummering van Van Thienen/Goldfinch worden aangehouden, voorafgegaan door de afkorting 'ILC'.



editie is. Van de Nederlandstalige tekst zijn vier redacties in omloop geweest: de editie van Leeu van 1487 bevat de zogenaamde korte redactie.<sup>3</sup>

Gheraert Leeu was een belangrijke uitgever en drukker. Hij begon zijn carrière in Gouda in 1477. Aanvankelijk drukte hij alleen boeken in de volkstaal, maar na 1480 kwamen er ook Latijnse werken van zijn pers. Hierdoor kon hij zijn afzetgebied uitbreiden en zich behalve op de Nederlandse ook op de Franse en Engelse markt richten. In 1483 ondernam hij een reis naar Venetië, een stad die een voortrekkersrol speelde in de boekproductie. Van daar bracht hij nieuwe lettertypen mee, zodat zijn drukkerij up-to-date werd. In 1484 verhuisde hij naar Antwerpen en liet zijn Goudse drukkerij achter in handen van zijn broer Claes, die hem vier jaar later volgde naar de Scheldestad. Daar werd Gheraert Leeu een van de belangrijkste drukkers. Hij stond in contact met humanisten onder wie Erasmus, die hem beschreef als een zeer sympathiek man. In 1492 kreeg hij hoogoplopende ruzie met zijn lettersnijder Henrick van Symmen, die zich los wilde maken van het bedrijf van Leeu. Het kwam tot een handgemeen, waarbij Gheraert zo ernstig werd verwond dat hij overleed. Zijn broer Claes zette daarna de Antwerpse vestiging voort.<sup>4</sup>

## De houtsneden in de editie van Gheraert Leeu

Gheraert Leeus druk van 3 november 1487 van *'tBoeck vanden leven ons liefheeren Jhesu Christi* (ILC 1503) was een prestigieuze uitgave. Het werk is rijkelijk voorzien van houtsneden, die aan drie verschillende houtsnijders worden toegeschreven.

Conway heeft in 1884 in zijn standaard werk *Woodcutters of the Netherlands* de anonieme makers van de houtsneden in de Nederlandse incunabelen noodnamen gegeven, gebaseerd op de steden waar hun houtsneden voor het eerst zijn afgedrukt. De drie houtsnijders uit *'tBoeck vanden leven ons liefheeren Jhesu Christi van 1487 (ILC 1503)* zijn door hem de 'Haarlemse Meester' (Haarlem Woodcutter), de 'Tweede Goudse Meester' (Second Gouda Woodcutter) en de 'Eerste Antwerpse Meester' (First Antwerp Woodcut-

<sup>3</sup> De vier redacties zijn: de korte, de middellange, de middellange met de epistels en de lange redactie. De korte redactie vinden we behalve in de druk van Ghereart Leeu van 1447 ook in een Delftse druk van 22 mei 1488. De middellange is te vinden in zeven drukken: Antwerpen, Claes Leeu, 22 november 1488; Zwolle, Peter van Os, 20 november 1495 en 15 maart 1499; Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, 1503, 25 juli 1512 en 27 april 1521; Antwerpen, Adriaen van Berghen, 15 oktober 1510. De middellange met de epistels is te vinden in drie drukken: Antwerpen, Claes de Grave, 7 september 1521 en 15 juli 1536; Antwerpen, Peter van Ghelen, 1618. De lange redactie is fragmentarisch overgeleverd in handschrift 19550 in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Het werd voltooid door Herman van Zutphen op 14 april 1499. Zie: J. Deschamps, 'De Vita Christi van Ludolf van Saksen in het Middelnederlands', in: J. De Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusien-sis. Colloquii quarti internationalis acta, Gandavi-Antverpiae-Brugis 16-19 sept. Gent 1982*, 221-229.

<sup>4</sup> Voor Gheraert Leeu, zie Cat. tent. *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*, Brussel 1973, 283-291; Kok, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries*, 147-295.

<sup>5</sup> W.M. Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, 222 e.v., 227 e.v., 236 e.v.. Conway heeft alle hem bekende houtsneden in de vroege Nederlandse drukken van een nummering voorzien. Kok heeft in haar *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries* de houtsneden een nieuwe nummering gegeven. In het onderhavige artikel zullen beide nummeringen worden aangehouden en worden voorafgegaan door 'CN' en 'Kok'. De houtsneden van de Tweede Goudse Meester, de Eerste



ter) genoemd.<sup>5</sup> De Haarlemse Meester is zo genoemd omdat zijn vroegste houtsneden zijn verschenen in een aantal Haarlemse drukken van Jacob Bellaert. Hij wordt daarom ook wel met de naam Bellaertmeester aangeduid.<sup>6</sup> De houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester en de Haarlemse Meester hebben grotendeels betrekking op het openbare leven van Jezus, die van de Tweede Goudse Meester tonen vooral taferelen uit de kindsheid en het lijden en sterven van Jezus. De houtsneden waren deels al eerder gebruikt door Gheraert Leeu zelf en door andere Hollandse drukkers in diverse devotie-nale werken.<sup>7</sup>

Ontwerper	Lokalisering	Illustraties	Formaat	Bron
Haarlemse Meester	Haarlem	Scènes uit het openbare leven van Jezus	Vol- en halfblad	Houtsneden in A
Tweede Goudse Meester	Gouda	Scènes uit de Kindsheid en het Lijden van Jezus	Kwarto	Houtsneden eerder gebruikt door Gheraert Leeu en Jacob Bellaert, zie noot 6
Eerste Antwerpse Meester	Gouda	Scènes uit het openbare leven van Jezus	Vol- en halfblad	Composities Tweede Delftse Meester in B

Tabel 1. Houtsneden in: ilc 1503 Gheraert Leeu, 'tBoeck vanden leven ons liefheeren Jhesu Christi, Antwerpen 3 november 1487 (D)

De vroegste druk waarin de houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester zijn te vinden, is de bovengenoemde editie van 'tBoeck vanden leven ons liefheeren Jhesu Christi uit 1487 (ILC 1503). Daarna zijn de houtblokken van deze meester verschillende keren opnieuw gebruikt in latere Ludolphus-edities. Als eerste in Antwerpen door Claes Leeu in zijn editie van 20 november 1488 (ILC 1505), vervolgens in Zwolle door Peter van Os in zijn edities van 20 november 1495 en 15 maart 1499 (ILC 1506, 1507) en wederom in Antwerpen door Adriaen van Berghen in 1510, door Claes de Grave in 1521 en 1536 en door Peter van

Antwerpse Meester en die van de Haarlemse Meester in deze Antwerpse druk zijn bij Conway respectievelijk genummerd als: CN 9.2:1-68; 10.6:1-140; 12.3:1-22 en bij Kok als: 74.1-74; 85.1-111. Bij Kok zijn onder de nrs. 85.1-111 zowel de Conway nrs. 12.3:1-22 als de nrs. 10.6:1-140 opgenomen.

<sup>6</sup> Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, 60-87 en 236-257; M.J. Schrelen, *Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century*. Londen 1925, 18-32; Hind, *An introduction to a history of woodcut*, 574-579; Cat. tent. *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*, 286-287; Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de lage landen*, 435-477, Kok, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries*, 155-172 en 358-395.

<sup>7</sup> Door Gheraert Leeu in zijn edities van het *Liden ende passie ons Heren*, uitgegeven in Gouda tussen 29 juli 1482 en 10 december 1483 (ILC 1451, 1429 en 1452) en in Antwerpen 9 juli 1485 (ILC 1454), in zijn edities van *Devote getijden van het leven ons Heren*, Gouda vóór 10 december 1483, en Antwerpen 18 september-9 juli 1484 en 29 november 1487 (ILC 1245, 1246 en 1247). Leeu heeft de houtblokken ook uitgeleend. Eerst in 1483 aan zijn Haarlemse collega Jacob Bellaert, met wie hij nauwe banden onderhield en ook aan de niet met naam bekende Goudse drukker van *Teghen die strael der minnen*. De eerste gebruikte ze in zijn *Liden ende Passie ons Heren*, Haarlem 10 december 1483 (ILC 1452) en de tweede in zijn *Epistola et evangelia*, 23 juni 1484 (ILC 952). Zie Kok, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries*, 166-174.



Figuur 1. Tweede Goudse Meester, De vlucht naar Egypte. 109 x 82 mm (CN 9.2:14; Kok 74.14)



Figuur 2. Haarlemse Meester, De geschiedenis van Joachim en Anna. 182 x 126 mm (CN 12.3:1; Kok 85.6)

Ghelen in 1618.<sup>8</sup> Deze werkwijze illustreert de gewoonte van drukkers om reeds bestaande houtblokken opnieuw te gebruiken. Ze werden na hun eerste gebruik vaak uitgeleend, verkocht of anderszins overgedaan aan collega-drukkers.

Er zijn grote stilistische verschillen tussen de houtsneden van de Tweede Goudse Meester, de Haarlemse Meester en de Eerste Antwerpse Meester. Dit wijst erop dat ze door verschillende kunstenaars zijn ontworpen. De houtsneden van de Tweede Goudse Meester zijn in kwarto-formaat en meten ca. 110 x 80 mm (zie figuur 1). Zij kenmerken zich door harmonische, compacte composities met een beperkt aantal figuren, doorgaans niet meer dan er strikt nodig zijn om het verhaal uit te beelden en doen nog enigszins denken aan de boekverluchting uit het derde kwart van de vijftiende eeuw. Gerard Leeu had de houtsneden, zoals gezegd, al eerder gebruikt in een aantal uitgaven die in 1482 van de pers kwamen.

<sup>8</sup> Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, 53 e.v. en 229 e.v.; Cat. tent. *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*, nrs. 79, 80 en 81; Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de lage landen*, 295-301; Kok, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries*, 241-242.

<sup>9</sup> Deze meester was waarschijnlijk een Haarlemmer, die in het begin van de jaren zeventig van de vijftiende eeuw naar Leuven is vertrokken om daar te werken in het atelier van de eveneens uit Haarlem afkomstige schilder Dirk Bouts. Na diens dood in 1475 moet hij zijn teruggekeerd naar zijn geboortestad, waar hij tot in de jaren negentig werkzaam is geweest. Zijn werk vertoont zowel verwantschap met dat van Albert Ouwater en Dirk Bouts als met dat van Geertgen tot Sint Jans. Zie o.a. Boon, 'De erfenis van Aelbert van Ouwater', in: *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 1* (1947), 33-46; 35;

De meeste houtsneden van de Haarlemse Meester zijn paginagrote of halfblad-houtsneden en meten respectievelijk ca. 185 x 125 mm. en 95 x 130 mm (zie figuur 2). De stijl van de Haarlemse Meester is nog het meeste verwant aan die van de Meester van de Tiburtijnse Sibylle, zoals door anderen eerder is gesteld.<sup>9</sup> Kenmerkend voor de Haarlemse Meester zijn lange, slanke figuren met kleine hoofden, die zich bevinden in een ruimtelijke omgeving. Hij besteedt aandacht aan architecturale en landschappelijke details. Zijn landschappen hebben met name bij de grote houtsneden een hoge horizon, zodat er plaats is voor het uitvoerig in beeld brengen van opeenvolgende gebeurtenissen. Sommige Hollandse, met name Haarlemse, paneelschilders, gebruiken dezelfde visuele verteltrant, bijvoorbeeld Geertgen tot Sint Jans en zijn navolgers,<sup>10</sup> en de anonieme, waarschijnlijk Haarlemse meester van een paneel met passievoorstellungen in het Catharijneconvent in Utrecht.<sup>11</sup>

De meeste houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester zijn eveneens paginagrote of halfblad-houtsneden. Zij meten respectievelijk ca. 185 x 130 mm en 100 x 130 mm. Ook op zijn paginagrote houtsneden vinden we een hoge horizon en ook hij besteedt aandacht aan het gedetailleerd in beeld brengen van de omgeving waarin de geschiedenis zich afspeelt (zie figuur 3). De weergave van het perspectief van de gebouwen en interieurs is vaak gebrekkig. Zijn figuren zijn minder slank en vormen vaak compacte groepen. De ruimtelijke positie die zij ten opzichte van elkaar innemen is niet geheel overtuigend. Ook staan ze nogal eens wat onvast op hun benen. Er bestaat stilistische verwantschap met het paneel met de *Genezing van de blinde* van de Meester van de *Inzameling van het Manna*, wiens atelier waarschijnlijk in Utrecht gesitueerd moet worden (zie figuur 4).<sup>12</sup> Dit betreft zowel de opbouw van het landschap met zijn hoge horizon

Cat. Tent. *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1958, 46; J.E. Snyder, 'The early Haarlem school of painting I, Ouwater and the Master of the Tiburtyne Sibyl', in: *The Art bulletin* 42 (1960) 39-55; D.G. Scillia, 'Three new panels by the Master of the Tiburtine Sibyl', in: *Oud Holland* 94 (1980), 1-10; J.E. Snyder, 'The Bellaert master and De proprietatis rerum', in: S. Hindman (red.), *The early illustrated book. Essays in honour of Lessing J. Rosenwald*. Washington 1982, 41-62; Schreelen, *Dutch and Flemish woodcuts*, 61; A. Châtelet, *Les primitifs hollandais. La peinture dans les Pays-Bas du Nord au XVIe siècle*. Fribourg 1980, 140-143; F. Lammertse, J. Giltaij (red.), *Cat. tent. Vroege Hollanders*. Rotterdam 2008, 67-69.

<sup>10</sup> Bijvoorbeeld op zijn altaarstuk met het *Verbranden van de beenderen van Johannes de Doper* in het Kunsthistorisches Museum in Wenen, op het paneel met de *Verloving van Maria en Jozef* van de Meester van de Tiburtijnse Sibylle in de Johnson Collection in Philadelphia en op het altaarstuk met de *Geschiedenis van de H. Lucia* van de Meester van de *Kruisafnemings* in de Verzameling Figdor in het Rijksmuseum van Amsterdam. Voornaamste literatuur respectievelijk: G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*. 5 dln. 's-Gravenhage 1936-1947, dl. II, 141-147, 78-79, 216-217; Cat. tent. *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, cat. nr. 18 en 32; M.J. Friedländer, *Early Netherlandish painting*. Leiden/Brussel 1967-1976, dl. III, 41, afb. 76, dl. V, 15-17, afb. 6b, dl. V, 33, afb. 27; A. Châtelet, *Les primitifs hollandais*, nr. 71, 104-108, nr. 112, p. 140-142, nr. 106, 138-139; Cat. tent. *Vroege Hollanders*, 76-79, 67-68 en cat. nr. 30, 192-195.

<sup>11</sup> Inv.nr. ABM 5126, zie: C.J.F. van Schooten, W.C.M. Wüstefeld (red.), *Goddelijk geschilderd*. Cat. tent. Utrecht & Zwolle 2003, 37-40.

<sup>12</sup> Museum Catharijneconvent Utrecht, inv.nr. RMCC s187. Voornaamste literatuur: Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, dl I, 552-558; Cat. tent. *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, cat.nr. 10; Friedländer, *Early Netherlandish painting*, dl. III, afb. add. 130; Châtelet, *Les primitifs hollandais*, 86, 216; H.L.M. Defoer en M. Faries, 'Meester van de *Manna-inzameling*, *Genezing van de blinde te Jericho*', in: Cat. tent. *Goddelijk geschilderd*, 33-37; Cat. tent. *Vroege Hollanders*, cat.nr. 37; H.L.M. Defoer, 'De *Genezing van de blinde te Jericho* van de Meester van de *inzameling van het Manna* en de *lokaliseren van diens atelier in Utrecht*', in: *Oud Holland* 123, nr. 3-4 (2010), 251-258.

Figuur 3. Eerste Antwerpse Meester, *De heer die een gastmaal aanrichtte*. 186 x 124 mm (CN 10.6:9; Kok 85.42)



als de manier waarop de figuren hierin zijn opgenomen. Net als op de paginagrote houtsneden, is op dit schilderij de positie die de figuren ten opzichte van elkaar innemen niet geheel overtuigend. De blinde die genezen wordt bevindt zich niet in hetzelfde vlak als de Christusfiguur, die iets meer op de voorgrond staat, en de twee kreupelen rechts op de voorgrond staan iets te veel naar achteren om geloofwaardig te maken dat zij op weg zijn naar Christus. Vergelijkbare kenmerken vinden we onder meer op de houtsneden met de voorstelling van de *Barmhartige Samaritaan* en van *De Heer die een gastmaal aanrichtte* (zie figuur 3).<sup>13</sup> De genezende Christus op het schilderij met de *Genezing van de blinde* lijkt in houding en plooi val sterk op die op de houtsneden met de voorstellingen van *Farizeeën die Christus verwijten met ongewassen handen aan tafel te gaan* (zie figuur 5), *Christus predikend in de tempel*, de *Uitdrijving van de duivel* en de *Parabel van het verloren schaap*.<sup>14</sup>

Dat houtsneden stilistische verschillen vertonen wil natuurlijk niet zeggen dat ze daarom ook door verschillende houtsnijders zijn gesneden. De ontwerper, doorgaans een schilder of boekverluchter, leverde de voorstelling die vervolgens door een houtsnijder in het houtblok werd gesneden. De ontwerpen van één meester konden door verschillende houtsnijders, al of niet werkzaam op hetzelfde atelier, worden uitgevoerd. Zo zijn de houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester, wat de uitvoering betreft niet allemaal van dezelfde kwaliteit, hetgeen waarschijnlijk duidt op snijwerk door meerdere houtsnijders. Anderzijds kon één en dezelfde houtsnijder werken naar voorbeelden van verschillende meesters. Het komt voor dat houtsneden stilistisch van elkaar verschillen

<sup>13</sup> Resp. CN 10.6: 6 en 10.6: 9; Kok 85.25 en 85.42.

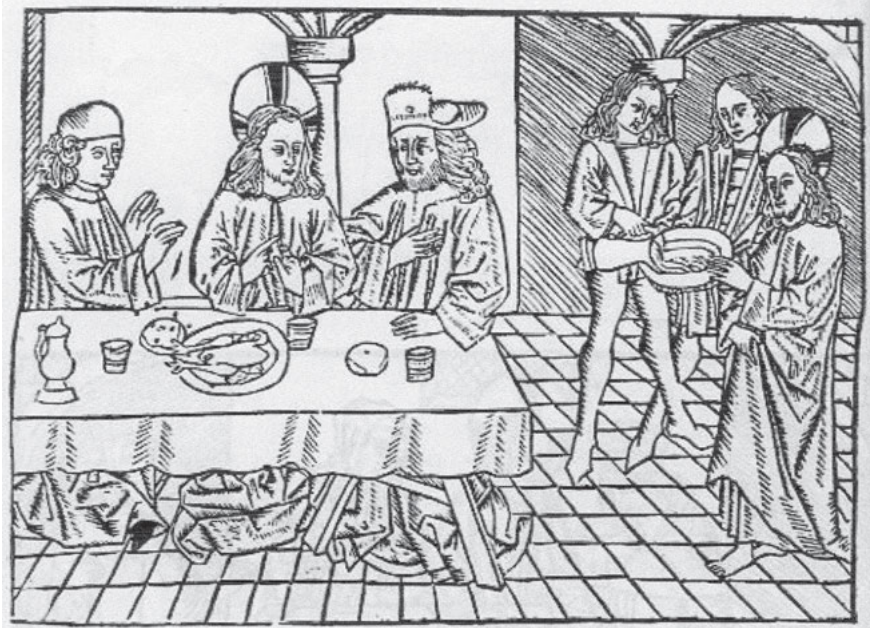
<sup>14</sup> CN 10.6:110, 10.6:112, 10.6:120, 10.6:122; Kok 85.40, 85.43, 85.56, 85.58.



Figuur 4. De Meester van de Inzaming van het Manna, Christus geneest de blinde, Utrecht, Museum Catharijneconvent

maar in de uitvoering overeenkomsten vertonen. Dit is het geval bij de houtsneden van de Tweede Goudse Meester en de Eerste Antwerpse Meester. Hoewel zij stilistisch totaal verschillen, komen zij in de uitvoering in een aantal opzichten overeen. Bij de houtsneden van beide meesters vinden we heldere, vaak hoekige contouren. Door middel van korte evenwijdige arceringen wordt schaduw gesuggereerd. Vaak volgen deze de contouren van de figuren en de plooval. Bij beide meesters worden spitsbladige plantjes op identieke wijze weergegeven: op een donkere grond zijn het een soort uitgespaarde witte hanenkammen en op een witte ondergrond worden ze lineair getekend (zie figuur 1 en 6). We mogen daarom aannemen dat zowel de houtsneden van de Tweede Goudse





Figuur 5. Eerste Antwerpse Meester, *De farizeeërs verwijten Christus met ongewassen handen aan tafel te gaan*. 97x132 mm (CN 10.6:110; Kok 85.40)

Meester als die van de Eerste Antwerpse Meester in één en hetzelfde atelier gesneden zijn. Van de Tweede Goudse Meester weten we dat ze in Gouda zijn gesneden, dus die van de Eerste Antwerpse Meester zullen ook in die stad en niet in Antwerpen zijn gemaakt. Diens naamgeving is derhalve misleidend. Bovendien sluit de stijl van de houtsneden van deze meester niet aan bij de Zuid-Nederlandse schilderkunst van zijn tijd, maar, zoals we boven hebben gezien, meer bij die van de Noordelijke Nederlanden. Het is daarom aannemelijk dat Gheraert Leeu de houtblokken in Gouda heeft laten maken, naar ontwerpen van de Eerste Antwerpse Meester. Noodnamen als ‘Haarlemse Meester’, ‘Tweede Goudse Meester’ en ‘Eerste Antwerpse Meester’ verwijzen dus niet naar de houtsnijder, dat wil zeggen de man die de afbeeldingen in het blok heeft uitgesneden, maar naar degene die de ontwerpen heeft geleverd.

### De Delftse editie

Ina Kok is van mening dat er aan Leeu’s editie van *‘tBoeck vanden leven ons lief heeren Jhesu Christi* van 3 november 1487 een eerdere druk vooraf is gegaan, die niet bewaard is gebleven. Zij veronderstelt dat op grond van de overeenkomst van de tweede titelhoutsnede met *Mensch en Scriptura* in bovengenoemde druk met de titelhoutsneden in een tweede-





Figuur 6. Eerste Antwerpse Meester, Christus geneest de blinde. 187 x 128 mm (CN 10.6:12; Kok 85,53)

Figuur 7. Eerste Antwerpse Meester, Scriptura en Mensch. 186 x 126 mm (CN 10.6:1; Kok 85,2)

lige passionael, bestaande uit een winter- en een zomerstuk, dat op 1 maart 1487 in Delft bij Jacob Janszoon van der Meer verscheen (ILC 1510, zie figuur 7 en 8).<sup>15</sup> De maker van deze houtsnedes heeft van Conway als noodnaam de 'Tweede Delftse Meester' (Second Delft Woodcutter) gekregen. Op de titelpagina van beide delen ziet men een vrouwenfiguur zittend achter een lessenaar, met achter haar een boekenkast met boeken. Voor haar knielt een man, opkijkend naar Christus die in een mandorla in de lucht verschijnt. Boven de vrouw zweeft een banderol met daarop ondersteboven de tekst: *Dat Passionael*, en boven de man een banderol met ondersteboven de ene keer de woorden: *Zomer stuck* en de andere keer: *Winter stuck*. Dezelfde houtsnede heeft de Delftse drukker ook gebruikt voor zijn uitgave van de korte redactie van het leven van Christus van Ludolphus de Saxonia, die op 22 mei 1488 van de pers kwam (ILC 1504, zie figuur 9).<sup>16</sup> Daar zijn in de banderollen respectievelijk de woorden *scriptura* en *die mensche* te lezen. Deze woorden hebben hier zin, aangezien de tekst van het boek grotendeels uit een dialoog tussen *scriptura* en *die mensche* bestaat. Dit wijst erop dat de houtsnede oorspronkelijk voor een

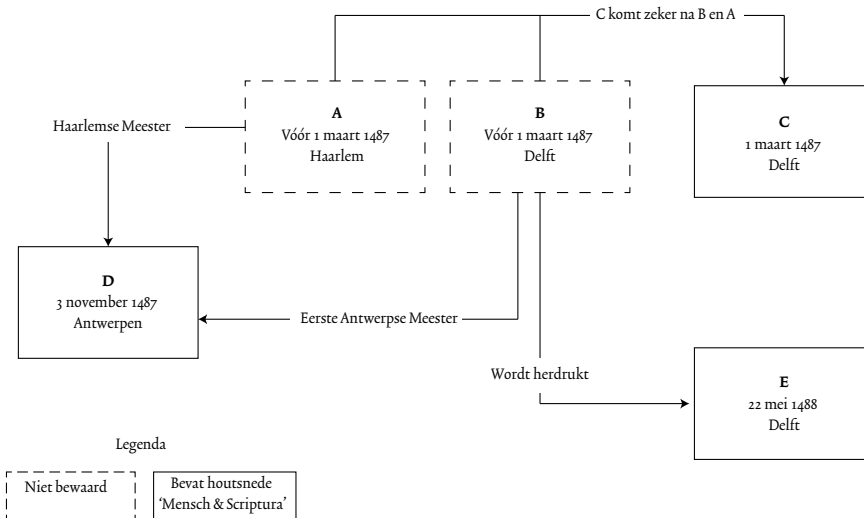
<sup>15</sup> Resp. CN 10.6:1, Kok 85,2 en CN 21.9:1, Kok 41.1. Kok, *Woodcuts in incunabula*, dl. 1, 91-92.

<sup>16</sup> Campbell, *Annales de la typographie*, nr. 1182; Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, 273-282; Kok, *De houtsnedes in de incunabulen*, 110, 122-128. Van Thienen & Goldfinch, *Incunabula*, nr. 1504; Kok, *Woodcuts in incunabula*, 66-91. Wie de drukker van deze Ludolphuseditie is geweest, staat niet geheel vast. Het was ofwel Jacob Jacobszoon van der Meer ofwel Christiaan Snellaert.

uitgave van het Leven van Christus van Ludolphus de Saxonia is gesneden en dus ouder moet zijn dan 1 maart 1487, de verschijningsdatum van het tweedelige passionael. Van deze vroegere (waarschijnlijk eveneens) Delftse editie zijn geen exemplaren bewaard gebleven, evenmin als van de door Kok veronderstelde vroege editie van Gheraert Leeu.<sup>17</sup>

Datering	Tekst	Banderol	Ontwerper		
<b>Niet bewaard (A)</b>	Vóór 1 maart 1487 in Haarlem	Ludolphus de Saxonia, 'tBoeck vanden leven Jhesu Christi of NT		Haarlemse Meester	
<b>Niet bewaard (B)</b>	Vóór 1 maart 1487 in Delft	Ludolphus de Saxonia, 'tBoeck vanden leven Jhesu Christi	Scriptura Die mensche		
<b>ILC 1510 (C)</b>	Jacob Janszoon van der Meer, 1 maart 1487 in Delft	Passionael (zomer- en winterdeel)	L: Winter stuck/Somer stuck R: Dat passionael	Tweede Delftse meester	
<b>ILC 1503 (D)</b>	Gheraert Leeu, 3 november 1487 in Antwerpen	Ludolphus de Saxonia, 'tBoeck vanden leven ons liefheeren Jhesu Christi	L: Scriptura R: Die mensche	Eerste Antwerpse meester	Gebaseerd op B
<b>ILC 1504 (E)</b>	Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, 22 mei 1488 in Delft	Ludolphus de Saxonia, Tboeck vanden leven Jhesu Christi	L: Die mensche R: Scriptura	Tweede Delftse meester	Herdruk van B

Tabel 2. De overlevering van de houtsnede met de voorstelling van Mensch en Scriptura



Tabel 3. De onderlinge verwantschap van de houtsneden in de verschillende edities van het Ludolphiaanse leven van Jezus in het Delftse Passionael van 1 maart 1487 (zie p. @@ voor een toelichting op de tabel)

<sup>17</sup> Kok, *Woodcuts in incunabula*, 107.



Figuur 8. Tweede Delftse Meester, Titelpagina van Passionael. 174 x 140 mm (CN 21.9:1; Kok 41.1)



Figuur 9. Tweede Delftse Meester, Scriptura en Mensch. 174x140 mm (CN 21.9:1; Kok 41.1)

Niet alleen de titelhoutsnedes in de Ludolphus-uitgave van Gheraert Leeu van 3 november 1487 en die in de Delftse editie van 22 mei 1488 lijken op elkaar. Dit geldt ook voor twaalf andere paginagrote houtsnedes en voor 44 halfblad-houtsnedes in deze twee Ludolphus-uitgaven.<sup>18</sup> Wat de compositie betreft zijn ze al of niet in spiegelbeeld min of meer aan elkaar gelijk, maar in de uitwerking zitten grote verschillen (zie figuur 3, 10 11 en 12). In tegenstelling tot de Eerste Antwerpse Meester is het bij de Tweede Delftse Meester duidelijk waar de figuren in de ruimte staan. Zijn houtsnedes vertonen stilistische verwantschap met het werk van de Meester van de *Virgo inter Virgines*, een schilder die tussen 1465 en 1495 in Delft werkzaam was (zie figuur 13).<sup>19</sup> Diens figuren hebben zeer expressieve gebaren en houdingen. Veel figuren zijn afgebeeld in een vergelijkbare houding, waarbij het ene been naar voren staat. De oudere vrouwen dragen vaak een zware kap. Deze kenmerken zijn ook te vinden op de houtsnedes van de Tweede Delftse Meester (zie figuur 9 en 10). De stilistische verwantschap met het werk van de Meester van de *Virgo inter Virgines* is zo groot, dat algemeen wordt aangenomen dat de houtsnedes van de Tweede Delftse Meester door hem zijn ontworpen.<sup>20</sup> De kwaliteit

<sup>18</sup> Voor de houtsnedes van de Tweede Delftse Meester in ILC 1504 zie: Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, nrs. 21.12: 1-74; Kok, *Woodcuts in incunabula*, nrs. 46.1-74.

<sup>19</sup> De voornaamste literatuur met betrekking tot de Virgomeester is: Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, dl. 2, 243-292; Friedländer, *Early Netherlandish painting*, dl. v, 38-44, 79-80, 90, 98, pl. 29-41, 110-111; K.G. Boon, 'De Meester van de *Virgo inter Virgines*' in: *Oud Delft 2* (1963), 5-35; Châtelet, *Les primitifs hollandais, 146-155* 232-236; Cat. tent. *Vroege Hollanders*, 256-258.

<sup>20</sup> Schrelen, *Dutch and Flemish woodcuts*, 38-42; Boon, 'De Meester van de *Virgo inter Virgines*', 5-13 en 29-30; Cat. tent. *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, cat. nrs. 232, 233, 234.



Figuur 10. Tweede Delftse Meester, De heer die een gastmaal aanrichtte. 177 x 145 mm (CN 21.12:8; Kok 46.8)



van het snijwerk van de houtsneden is nogal wisselend: waarschijnlijk zijn zij het product van een atelier met meerdere houtsnijders. Ook bij de houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester zien we overeenkomsten met het werk van de Meester van de Virgo inter Virgines, maar de figuren op die in de Delftse editie van 1488 zijn veel levendiger en expressiever en staan dicht bij het werk van bovengenoemde schilder.

### Wie heeft wie gekopieerd

De vraag is nu of de houtsneden van de Tweede Delftse Meester gekopieerd zijn naar die van de Eerste Antwerpse Meester, of andersom. Omdat de Ludolphus-uitgave van Leeu van 1487 ouder is dan de Delftse van 1488, heeft men doorgaans aangenomen dat de Delftse houtsneden zijn gekopieerd naar die in de Antwerpse uitgave van Leeu.<sup>21</sup> Ik betwijfel dit echter. De figuren van de Tweede Delftse Meester zijn levendiger dan die van de Eerste Antwerpse Meester. Ze staan, zoals boven reeds gezegd, beter in de ruimte en hun gebaren zijn overtuigend en expressief, zoals die van de figuren op de panelen van de Meester van de Virgo inter Virgines. In de houtsneden van de Eerste Antwerpse

<sup>21</sup> Onder andere Conway (1884) en Boon (1963) zijn deze mening toegedaan. Schretlen (1925) daarentegen beschouwt de houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester als kopieën van de Tweede Delftse Meester. Kok (1994 en 2013) sluit zich aan bij Conway en Boon en denkt ook, dat de houtsneden van de Tweede Delftse Meester gekopieerd zijn naar die van de Eerste Antwerpse Meester. Zij betoogt onder meer, dat op de houtsnede met de Opwekking van de Dochter van Jairus van de Eerste Antwerpse Meester (CN 10.6: 98, Kok 85.23), de dochter een echt jong meisje is maar op die van de Tweede Delftse Meester een oude vrouw (CN 21.12:31, Kok 46.31). Dit laatste is niet het geval. Met haar ingevallen wangen en mond is het inderdaad geen gaaf meisje meer: de houtsnede toont echter geen oude vrouw, maar een meisje dat na een slopende ziekte is overleden.



Figuur 11. Eerste Antwerpse Meester, De werkers in de wijngaard. 96 x 131 mm (CN 10.6:126; Kok 85.62)

Meester zitten ook enige ongerijmdheden, die wellicht verband houden met het feit dat hier een kopiist aan het werk was. Zo zien we Christus herhaaldelijk met zijn linkerhand zegenen, gebaren en tellen (zie figuur 14) en Herodias het mes hanteren met haar linker hand, handelingen die normaal gesproken natuurlijk met de rechterhand worden uitgevoerd.<sup>22</sup> Bij een houtsnede is net als bij andere grafische technieken de afgedrukte afbeelding het spiegelbeeld van de oorspronkelijke tekening op het houtblok. Wanneer men hiermee geen rekening houdt en een kopie maakt van de afgedrukte afbeelding op een nieuw houtblok zal de afdruk ervan het spiegelbeeld zijn van de originele afbeelding. Rechtshandige personen worden dan linkshandig.

Voor het beantwoorden van de vraag of de Tweede Delftse Meester de houtsneders van de Eerste Antwerpse Meester gekopieerd heeft of andersom geven vooral de op de titelpagina's gebruikte houtsneders met *Mensch en Scriptura* uitsluitel (zie figuur 7 en 9). De beide houtsneders zijn elkaars spiegelbeeld. Zij verschillen echter in de wijze waarop de voorstelling is uitgewerkt. De figuren op de Delftse titelpagina staan veel dichter bij het werk van de Meester van de *Virgo inter Virgines* dan die op de titelpagina in de Ludolphus-uitgave van Leeu. De man, *Mensch*, heeft de voor deze schilder typerende brede manchetten en de plooiën in zijn mantel zijn verwant aan die van Maria op het luik met de *Annunciatie* dat zich in het Museum Carolino Augusteum in Salzburg

<sup>22</sup> Zie Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, nrs. 10.6:92, 10.6:100, 10.6:104, 10.6:105a, 10.6:109, 10.6:110, 10.6:115, 10.6:117, 10.6:120, 10.6:129; Kok, *Woodcuts in incunabula*, nrs. 85.13, 85.26, 85.32, 85.31, 85.38, 85.40, 85.47, 85.49, 85.56, 85.66.



Figuur 12. Tweede Delftse Meester, De werkers in de wijngaard. 99 x 143 mm (CN 21.12;51; Kok 46.41)



bevindt.<sup>23</sup> De non, Scriptura, is afgebeeld met de voor de meester zo kenmerkende grote, hoge kap. Zij richt zich met een spreekgebaar tot de Mensch, die zijn blik gericht heeft op Christus. Achter Scriptura staat een boekenkast die perspectivisch juist is weergegeven, waarbij arceringen de donkere binnenkant articuleren. Het geheel wordt afgesloten door een gemetselde muur, wat aangeeft dat de scène zich binnenshuis afspeelt.

De Eerste Antwerpse Meester lijkt zijn voorbeeld niet goed begrepen te hebben. De voorstelling is hier niet binnenshuis gesitueerd maar in een landschap geplaatst. Op de voorgrond zit Scriptura te lezen in een boek. Zij wordt geacht zich net als op de Delftse houtsnede te richten tot de Mensch, maar deze bevindt zich hier te veel naar achteren om dit geloofwaardig te maken. Zijn knie stoot tegen de boekenkast. Deze heeft geen door arceringen gearticuleerde binnenkant, maar in plaats daarvan worden de boeken gescheiden door drie brede, gearceerde horizontale banden zonder betekenis. De boekenkast is ook perspectivisch incorrect afgebeeld. Wij zien de bovenkant van de kast en de aansluitende zijkant, maar deze gaat beneden inconsequent over in de voorkant, een soort Escher *avant la lettre*. Op de Delftse houtsnede draagt de Mensch aan zijn voeten trippen (houten overschoenen), waarvan er één zichtbaar is. Door de Eerste Antwerpse Meester is daar een soort plooi van gemaakt. Dit alles wijst erop, dat de houtsneden van deze laatstgenoemde meester niet als voorbeeld hebben gediend voor die van de Tweede Delftse Meester. Waarschijnlijker is het dat de Eerste Antwerpse Meester de houtsneden van de Tweede Delftse Meester, waarvan het eerste gebruik dan van vóór 1 maart 1487 moet dateren, als uitgangspunt heeft genomen. Hierbij heeft de Eerste Antwerpse Meester zijn voorbeelden soms vrij geïnterpreteerd en bewerkt.

<sup>23</sup> Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, dl. 1, 254; Friedländer, *Early Netherlandish painting*, dl. v, 79-80, nr. 51.



Figuur 13. De Meester van de Virgo inter Virgines, De bewening van Christus, Liverpool, The Walker Art Gallery

### De relatie tussen de houtsnedes van de Haarlemse Meester en die van de Tweede Delftse Meester

Zoals boven reeds gezegd is de Ludolphus-uitgave van Gheraert Leeu uit 1487 geïllustreerd met houtsnedes van drie verschillende meesters: de Tweede Goudse Meester, de Haarlemse Meester en de Eerste Antwerpse Meester. De houtsnedes van de Tweede Goudse Meester waren al eerder gebruikt.<sup>24</sup> Die van de Eerste Antwerpse Meester vinden we voor het eerst in de Ludolphus-uitgave van 1487, maar volgens Kok had Gheraert Leeu ze mogelijk ook al afgedrukt in een vroegere editie, die verloren is gegaan.<sup>25</sup> De Haarlemse Meester heeft zijn noodnaam te danken aan het feit dat de meeste van zijn houtsnedes zijn te vinden in boeken van de Haarlemse drukker Jacob Bellaert. De vroeg-

<sup>24</sup> Zie noot 6.

<sup>25</sup> Zie noot 17.





Figuur 14. De Eerste Antwerpse Meester, De genezing van een door de duivel bezeten man. 97 x 131 mm (CN 1:120; Kok 85-56)

ste zijn die in *Der Sonderen Troest* van Jacobus de Theramo, dat op 15 februari 1484 bij Jacob Bellaert van de pers kwam.<sup>26</sup> Bellaert begon zijn drukkerij in 1483. Het is bekend dat hij nauwe contacten had met Gheraert Leeu.<sup>27</sup> Zo illustreerde hij zijn *Liden ende Passie ons Heren*, gedrukt in Haarlem op 10 september 1483, met kwartblad-houtsneden van de Tweede Goudse Meester, die hij kennelijk van Gheraert Leeu geleend had, aangezien ze ook in diens drukken zijn te vinden.<sup>28</sup> De houtsneden in alle andere drukken van Bellaert zijn echter van de Haarlemse Meester.<sup>29</sup> Op 20 augustus 1486 verscheen bij Bellaert het *Boeck van de Pelgherijm* van de pers. Voor zover wij weten was het zijn laatste boek. Waarschijnlijk heeft hij daarna zijn drukkersmateriaal, waaronder de houtblokken van de Haarlemse Meester, overgedragen aan Gheraert Leeu.<sup>30</sup>

<sup>26</sup> Zie noot 5.

<sup>27</sup> Zowel in *Cat. Tent. De vijfhonderdste verjaring*, 287 als door Ina Kok wordt aangenomen dat er nauwe banden tussen Leeu en Bellaert bestonden. Zie ook noot 6.

<sup>28</sup> Zie noot 6.

<sup>29</sup> Zie noot 5.

<sup>30</sup> Mogelijk is de Haarlemse Meester zelf of een van zijn medewerkers naar Antwerpen verhuisd en heeft daar zijn ambacht voortgezet in dienst van Gheraert en Claes Leeu. Zie: Conway, *Woodcutters of the Netherlands*, 74; Hind, *An introduction to a history of woodcut*, 579. Er wordt wel aan getwijfeld of alle houtsneden die aan de Haarlemse Meester worden toegeschreven wel van één hand zijn en er is geopperd dat de houtsneden mogelijk teruggaan op ontwerpen van meer dan één kunstenaar. Zie: S. Hindman, 'Cross-fertilization. Experiments in mixing the media', in: J.D. Farquhar, S. Hindman (red.), *Pen to press. Illustrated manuscripts and printed books in the first century of printing*. Maryland 1977, 101-156; 116; *Vroege Hollanders*, 69.





Figuur 15. Tweede Delftse Meester, De kindermoord van Bethlehem, 103 x 79 mm (CN 21.7;11; Kok 37.11)

Figuur 16. Tweede Delftse Meester, De kruisdraging. 106 x 79 mm (CN 21.7;35; Kok 37.35)

In de Delftse Ludolphus-uitgave van 1488 zijn alle houtsnedes naar ontwerp van de Meester van de Virgo inter Virgines, niet alleen de 20 paginagrote en 55 halfblad-houtsnedes, maar ook de 55 kwartblad-houtsnedes die de Zondeval, de Verdrijving uit het paradijs en scènes uit de kindsheid van Jezus, zijn lijden en sterven en de gebeurtenissen na zijn opstanding illustreren (zie figuur 15 en 16).<sup>31</sup> De meeste van zijn kwartblad-houtsnedes waren al eerder verschenen in Delftse drukken van Jacob Jacobszoon van der Meer.<sup>32</sup>

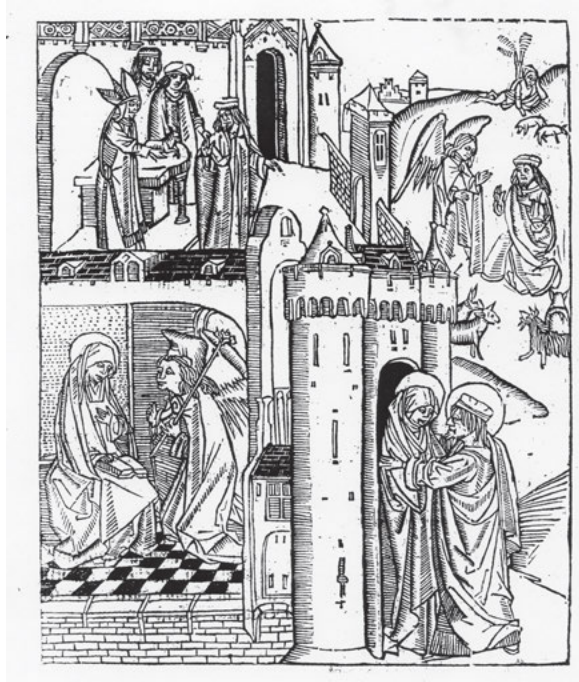
De houtsnedes in de editie van Gheraert Leeu zijn, zoals we boven hebben gezien, van drie verschillende meesters: de Haarlemse Meester, de Tweede Goudse Meester en de Eerste Antwerpse Meester. De dertien paginagrote en 44 halfblad-houtsnedes van de Eerste Antwerpse Meester zijn stilistisch zo sterk verwant aan die van de Tweede Delftse Meester, dat ze er waarschijnlijk op geïnspireerd zijn. De zes paginagrote en de negen halfblad-houtsnedes van de Haarlemse Meester in deze uitgave zijn in een heel andere stijl vervaardigd dan die van de Tweede Delftse en Eerste Antwerpse Meester. Wanneer we ze nader bekijken dan blijkt echter dat de Tweede Delftse Meester bij de compositie van zes van de paginagrote, zeven van de halfblad- en één van de kwartblad-houtsnedes

<sup>31</sup> Paginagrote en halfblad-houtsnedes: CN 21.9:1 en 21.12:1-69. Kok 41.1 en 46.1-69. Kwarto-houtsnedes: CN 21.7:1-52, 55 en 21.12:70-71; Kok 37.1-52, 55 en 46.70-71.

<sup>32</sup> Het betreft: Epistelen ende evangeliën, 29 november 1486 (CA 1763); Passionael, 1 maart 1487 (IUC 1510); Ons heeren passie, 18 maart 1487 (CA 1160); Epistelen ende evangeliën, 3 september 1487 (CA 698).



Figuur 17. Tweede Delftse Meester,  
De geschiedenis van Joachim en Anna.  
178 x 147 mm (CN 21.12.3; Kok46.3)



is uitgegaan van de houtsneden van de Haarlemse Meester.<sup>33</sup> Hij heeft ze echter vertaald naar zijn eigen idioom. In plaats van statige slanke figuren zien we grote figuren met expressieve gebaren. Het duidelijkst is dat te zien bij de paginagrote houtsneden, die de voor de Haarlemse Meester zo karakteristieke hoge horizon hebben. De houtsnede van de Tweede Delftse Meester met de geschiedenis van Joachim en Anna is in opzet en in de meeste architectonische details een spiegelbeeld van die van de Haarlemse Meester, maar de figuren zijn typerend voor de stijl van de Meester van de *Virgo inter Virgines*.<sup>34</sup> (Ills. 17 en 2) Dit zien we ook bij de paginagrote houtsneden met de afbeelding van Christus die na zijn verrijzen verschijnt aan Jozef van Arimathea en Jacobus de Mindere, alleen is die niet gespiegeld afgebeeld.<sup>35</sup> Ook bij sommige halfblad-houtsneden zien we hoe de Delftse Meester bij zijn composities uitgaat van die van de Haarlemse Meester. De figuren zijn echter weer geheel in de stijl van de Meester van de *Virgo inter Virgines*. De houtsneden met de afbeelding van Christus die begint met dopen (zie figuur 18 en 19) en van Christus die verschijnt aan de drie Maria's, zijn hiervan goede voorbeelden.<sup>36</sup>

<sup>33</sup> Het betreft: CN21.12.3/12.3:1, 21.12:12/12.3:2, 21.12:14/12.3:3, 21.12:15/12.3:4, 21.12:17/12.3:5, 21.12:18/12.3:6, 21.12:22/12.3:18, 21.12:24/12.3:9, 21.12:25/12.3:10, 21.12:59/12.3:12, 21.12:63/12.3:13, 21.12:65/12.3:14, 21.12:68/12.3:15, 21.12:70/12.3:16; Kok 46.3/85.6, 46.12/85.54, 46.14/85.73, 46.15/85.75, 46.17/85.85, 46.18/85.89, 46.22/85.10, 46.24/85.101, 46.25/85.16, 46.59/85.71, 46.63/85.81, 46.65/85.83, 46.68/85.91, 46.70/85.1.

<sup>34</sup> CN 12.3:1/21.12.3; Kok 85.6/46.3.

<sup>35</sup> CN 12.3:5/21.12:17; Kok 85.85/46.17.

<sup>36</sup> CN 21.12:24/12.3:9, 21.12:65/12.3:14; Kok 46.24/85.14, 46.65/85.83.



Figuur 18. Haarlemse Meester, Christus begint met dopen. 94 x 130 mm (CN 12.39; Kok 85.14)

Kijken we naar de paginagrote houtsneden van de Tweede Delftse Meester, die geen compositorische equivalent hebben bij de Haarlemse Meester, dan blijkt dat ook deze op dezelfde wijze zijn opgebouwd als die van de Haarlemse Meester. Met name de houtsneden met de voorstelling van de *Probatina piscina* en de *Heer die een gastmaal aanrichtte* laten dit overduidelijk zien (zie figuur 10 en 20).<sup>37</sup> Dit doet vermoeden dat alle paginagrote houtsneden van de Tweede Delftse Meester compositorisch teruggaan op houtsneden van de Haarlemse Meester. Hetzelfde geldt voor zijn halfblad-houtsneden, waarvan de horizontale composities in opzet niet verschillen van de bovengenoemde halfblad-houtsneden die gebaseerd zijn op de Haarlemse Meester. De houtsneden van de Haarlemse Meester zijn niet bewaard gebleven, maar ze moeten het voorbeeld voor de paginagrote en halfblad-houtsneden van de Tweede Delftse Meester zijn geweest, die op hun beurt weer als voorbeeld hebben gediend voor het werk van de Eerste Antwerpse Meester. Waarschijnlijk waren het illustraties in een Haarlemse uitgave van Ludolphus de Saxonia of van een Nieuw Testament.

### Nogmaals de Tweede Delftse Meester

Zoals boven reeds is gezegd, verwijzen de door Conway gegeven noodnamen niet naar de ambachtsman die de afbeeldingen in het blok heeft uitgesneden, maar naar de ontwerper van de afbeeldingen. Ook is de stilistische verwantschap tussen de schilderijen van de Meester van *Virgo inter Virgines* en de houtsneden van de Tweede Delftse Meester zo groot, dat algemeen wordt aangenomen dat hij de ontwerper is van de houtsneden van de Tweede Delftse Meester.<sup>38</sup> Hieruit mag men concluderen dat de Tweede Delftse Meester hoogstwaarschijnlijk identiek is met de Meester van de *Virgo inter Virgines*.

<sup>37</sup> CN 21.12:7/10.6:8, 21.12:8/10.6:9; Kok 46.7/85.39, 46.8/85.42.

<sup>38</sup> Zie noot 20.



Figuur 19. Tweede Delftse Meester, Christus begint met dopen. 99 x 141 mm (CN 21.12:24; Kok 46.24)

Opmerkelijk is dat de vol- en halfblad-houtsneden van de Tweede Delftse Meester, alias de Meester van de *Virgo inter Virgines*, heel anders gecomponeerd zijn dan zijn kwartblad-illustraties, die al eerder gebruikt waren in Delftse drukken.<sup>39</sup> Hun compacte en soms gecompliceerde composities met vaak zeer expressieve figuren komen nog meer overeen met zijn schilderijen. Zie bijvoorbeeld de *Verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs*, de *Kindermoord*, de *Verdrijving van wisselaars uit de tempel* en de *Kruisdraging* (zie figuur 15 en 16).<sup>40</sup> Het lijkt of de meester bij de vol- en halfblad-houtsneden, waar hij de wat ouderwetse composities van de Haarlemse Meester tot voorbeeld moest nemen, enigszins belemmerd werd om zijn artistieke vermogen ten volle te ontplooiën.

### Conclusies

De gang van zaken is waarschijnlijk als volgt geweest. Vóór 1 maart 1487, de datum waarop het tweedelig *Passionael* met op de titelhoutsnede de figuren van *Scriptoria* en *Mensch* (ILC 1510) in Delft van de pers kwam, moet er in Haarlem een Nieuw Testament of een *Leven ons Heeren* verschenen zijn met houtsneden van de Haarlemse Meester, een uitgave die verloren is gegaan. De composities van deze houtsneden zijn vervolgens

<sup>39</sup> Zie noot 31.

<sup>40</sup> CN 21.7:2, 21.7:11, 21.7:21, 21.7: 35; Kok 37.2, 37.11, 37.21, 37.35.



Figuur 20. Tweede Delftse Meester, *Probatica piscina*. 177 x 145 mm (CN 21.12.7; Kok 46.7)

het uitgangspunt geweest voor de vol- en halfblad-houtsneden in de Delftse Ludolphus-uitgave van 22 mei 1488 (ILC 1504). Het is nagenoeg zeker dat er van dit werk een eerdere uitgave met dezelfde houtsneden is geweest, die vóór 1 maart 1487 van de pers is gekomen, maar niet bewaard is gebleven. Hierin moet ook de titelhoutsnede met *Scriptura* en *Mensch* voor het eerst zijn gebruikt (zie figuur 9). De houtsneden van de Tweede Delftse Meester alias de Meester van de *Virgo inter Virgines* hebben op hun beurt als voorbeeld gediend voor die van de Eerste Antwerpse Meester in de Ludolphus-uitgave van Gheraert Leeu van 3 november 1487.<sup>41</sup> De houtsneden van de Eerste Antwerpse Meester vormen geen volledige cyclus van het openbare leven van Jezus en zijn aangevuld met houtsneden van de Haarlemse Meester. Wat de reden is geweest van deze samenvoeging is niet meer te achterhalen, maar het volgende kan zijn gebeurd. Wij kennen buiten de houtsneden in de Ludolphus-editie van 3 november 1487 nog slechts vier houtsneden die op stilistische gronden aan de Eerste Antwerpse Meester kunnen worden toegeschreven. Zij bevinden zich alle in werken die in 1486 bij Gheraert Leeu zijn

<sup>41</sup> Mogelijk is hiervan, zoals Kok vermoedt, ook al een eerdere editie bij Gheraert Leeu verschenen maar daar zijn geen harde bewijzen voor. Zie boven en noot 15.



uitgegeven.<sup>42</sup> Uit latere jaren kennen we geen houtsneden van zijn hand. Mogelijk is de Eerste Antwerpse Meester tijdens het werken aan de illustraties voor de Ludolphus-uitgave komen te overlijden, zodat hij de van Leeu gekregen opdracht om een volledige cyclus over het leven van Jezus te ontwerpen, niet heeft kunnen voltooien. Om het werk toch te kunnen uitgeven heeft Leeu vervolgens de al bestaande blokken van de Haarlemse Meester gebruikt om de leemten op te vullen.

De laatste jaren zijn de Nederlandse incunabelen en postincunabelen diepgaand bestudeerd door onderzoekers zoals C. Kok, G. van Thienen en J. Goldfinch. Zij zijn, voortbouwend op het onderzoek van negentiende-eeuwse auteurs zoals M. Campbell en W. Conway, tot nieuwe inzichten zijn gekomen. De verschillende edities en bijbehorende illustraties zijn door hen opnieuw geordend en becommentarieerd, een ontzagwekkende titanenarbeid.<sup>43</sup> Hun onderzoek was vooral codicologisch en heeft tot nieuwe inzichten geleid in de werkmethoden van de drukkers en uitgevers en het heeft de wijze waarop houtsneden steeds weer opnieuw en door verschillende drukkers werden toegepast, verduidelijkt. Kunsthistorische aspecten van de houtsneden kwamen hierbij minder aan de orde. Het onderhavige artikel laat zoals eerdere kunsthistorische publicaties zien, dat stilistisch onderzoek een aanvulling vormt op het codicologisch onderzoek.<sup>44</sup> Door de stijl en de composities van de verschillende groepen houtsneden met elkaar te vergelijken en de overeenkomsten en verschillen te evalueren, kan hun onderlinge samenhang inzichtelijk worden gemaakt. Tevens laat het zien welk verband er bestaat tussen de houtsneden en de paneelschilderkunst.

## Bijlage: Toelichting op de tabellen

**A** Veronderstelde, niet bewaarde Haarlemse editie van het Ludolphiaanse Leven van Jezus of van een Nieuw testament, eerste helft of midden van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw, in ieder geval vóór 1 maart 1487, de datum van het verschijnen van C. Verlucht met paginagrote en halfblad-houtsneden van de 'Haarlemse Meester'.

**B** Veronderstelde, niet bewaarde Delftse editie van het Ludolphiaanse Leven van Jezus, gedrukt vóór 1 maart 1487, de datum van het verschijnen van C. Waarschijnlijk verlucht met dezelfde paginagrote, halfblad- en kwartblad-houtsneden als in E, die zijn gesneden naar ontwerp van de Tweede Delftse Meester, alias de Meester van de Virgo inter Virgines. Deze meester is bij de paginagrote en halfblad-houtsneden met taferelen uit het leven van Jezus uitgegaan van de composities van de houtsneden van de 'Haarlemse Meester' in A. In B is waarschijnlijk voor het eerst de titelhoutsneede met 'Mensch' en 'Scriptura' gebruikt.

**C** Tweedelijg passionaal, winterstuc en zomerstuc, gedrukt bij Jacob Janszoon van der Meer, 1 maart 1487. In zowel Winterstuc als zomerstuc een titelhoutsneede, die identiek is met de titelhoutsneede in B, alleen heeft deze hier als tekst in de banderollen niet 'Die Mensch' en 'Scriptura' maar respectievelijk 'Dat Passionaal' en 'Zomer stuck' en 'Dat Passionaal' en 'Winter stuck'.

<sup>42</sup> Het betreft het drukkersmerk van Leeuw met het kasteel van Antwerpen (CN 10.2; Kok 80), een houtsnede met een leraar met vijf leerlingen (CN 10.3; Kok 82), een houtsnede met een leraar en een leerling bij een boom (CN 10.4; Kok 83,2) en een houtsnede met de kroning van Maximiliaan (CN 10.5; Kok 81). De andere door Conway aan de Eerste Antwerpse Meester toegeschreven houtsneden lijken mij niet van zijn hand (CN 10.1:1-27, 10.9, 10.10, 10.11, 10.12).

<sup>43</sup> Zie noot 1 en 4.

<sup>44</sup> Zie noot 12 en 20.





**D** Editie van het Ludolphiaanse Leven van Jezus, gedrukt door Gheraert Leeu in Antwerpen op 3 november 1487. De houtsneden zijn van drie verschillende meesters, te weten: de 'Haarlemse Meester', de 'Tweede Goudse Meester' en de 'Eerste Antwerpse Meester'. Die van de 'Haarlemse Meester' zijn waarschijnlijk oorspronkelijk gemaakt voor **A**. Die van de 'Tweede Goudse Meester' zijn al eerder gebruikt, voor het eerst door Gheraert Leeu in zijn editie van het *Liden ende passie ons Heren*, Gouda 1482/1483 (zie noot 6). De 'Eerste Antwerpse Meester' heeft zich voor zijn composities gebaseerd op de houtsneden van de 'Tweede Delftse Meester' in **B**.

**E** Editie van het Ludolphiaanse Leven van Jezus, gedrukt door Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert in Delft op 22 mei 1488. Een herdruk van **B**.

